

פוחחים בטענה כי מרבית האוכלוסייה התגוררה ופעלה באותה עת במגזר הכפרי. החברה הכפרית איננה גורם שולי בעולם הקדום, אלא הרוב הדומם. לתברה זו יאה ההגדרה של אריך וולף בדבר חברה 'ללא היסטוריה', חברה אילמת, שלא הותירה ספרות קדומה,³ אך מכאן אין להסיק כי לא היו לה כלל עבר והיסטוריה. הכללה זו נכונה באשר ליוון ורומי, ונכונה כפליים לארץ-ישראל של התקופה ההלניסטית והרומית. הרוב הכפרי בארץ-ישראל לא היה דומם והוא הותיר ספרות רבה. ירושלים היתה מרכז האירועים, אך לא הזירה היחידה שלהם. המרד החשמונאי צמח במגזר הכפרי, כמו גם תנועת הקנאות והנצרות. גם ספרות חז"ל התפתחה בעיקר ביישובים הכפריים, לפחות בתקופת התנאים. ספרות המחקר על הכפר הארץ-ישראלי גדולה יחסית לפרובינציות אחרות בעולם היווני-הרומי, אך עדיין נותרו תחומים שטרם נחקרו כהלכה.

הספר שלפנינו הוא תרומה חשובה לחקר הכפר בתחום שאמנם נבדק בעבר ברם עדיין רב בו הסתום על הגלוי. החיבור עוסק במבנה האגררי של ארץ-ישראל בימי בית שני, עם אפילוג קצר העוסק בדור יבנה. המבנה האגררי הוא מעין עמוד שדרה המחבר את המגזר הכפרי למגזר העירוני. השאלה האגררית נדונה רבות בספרות מחקר, ולעתים היא אף עומדת במרכז

E.R. Wolf, *Europe and the People without History*, 3 Berkeley 1982

אדמה וכלכלה בימי בית שני

זאב ספראי

Jack Pastor, *Land and Economy in Ancient Palestine*, New York & London: Routledge, 1997, 280 pp.

בשנת 1936 קבע רובין ג' קולינגווד, מאבות המחקר של התקופה הקלסית, בצורה נחרצת כי 'עולם המזרח התיכון הוא עולם של ערים'.¹ קביעה זו ייצגה היטב את מחקר העולם היווני-הרומי בזמנו. חמישים שנה מאוחר יותר פותח אנתוני מ' סנודגרס את דיונו במרחב הכפרי ביוון בהתנצלות. הוא מסביר שעיקר ההיסטוריה אמנם התרחשה בערים, ושוהו תחום המחקר העיקרי, אבל היום רשאי החוקר להרחיב את תחומי העניין המדעי.² ואכן בעשר השנים האחרונות התחולל שינוי מהותי ביחס למגזר הכפרי. ספרות המחקר העוסקת בתחום התרחבה, ואט אט נאסף המידע הבסיסי המאפשר לשרטט את התמונה הכלכלית-החברתית של הכפר לרבדיו השונים.

כיום חוקרי התקופה הקלסית כבר אינם מתנצלים על העיסוק בתחום הכפרי. אדרבה, הם

R.G. Collingwood, *Roman Britain and the English Settlement*, Oxford 1936, p. 186
A.M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece*, Berkeley 1987, p. 67

ההתפתחויות, ברם בספרות המחקר היא נדונה לרוב בדרך אגב ולא הועמדה כנושא בפני עצמו. מבין חוקרי התקופה רק שמעון אפלבוים הציב את הנושא במרכז עבודתו המחקרית, ועל רבות ממסקנותיו קורא המחבר תיגר.

פסטור עוסק למעשה רק בקטע מצומצם ביותר מתוך התחום הרחב של כלכלה וקרקע. בתחום הכלכלי הוא עוסק בבעיית הרעב וסוקר בפירוט יתר את העדויות על תקופות של בצורת ורעב הנמסרות במקורות מימי בית שני: הרעב בשנת 160 לפה"ס (עמ' 55-62), בימי שלומציון (עמ' 82-86), בימי הורדוס (עמ' 115-127) והרעב בימי קלאודיוס, שבו הרימה הלני המלכה תרומה נכבדת לעניי הארץ (עמ' 151-156). בעיות כלכליות אחרות נזכרות כבדרך אגב וללא דיון מלא. בתחום האגררי מתרכז המחבר בשאלת הבעלות על הקרקע ובעיקר בשינויים שנגרמו עקב הפקעות קרקע. ייתכן שהיה מקום להעניק לספר שם שיציג את תחום עיסוקו ביתר דיוק, כדי לא לעורר בקורא אשליות. עם זאת הדיון המפורט בכל עדות איננו מאפשר למחבר להרחיב את היריעה, וההחלטה לדון בתחום אחד מתוך המכלול האגררי היא מוצדקת ולגיטימית.

פסטור פותח את ספרו במבוא קצר, שבו הוא סוקר את מצב המחקר במספר נושאים אגרריים. כבר סקירה זו מציגה את דרכו המחקרית של המחבר. פסטור רואה לפניו תמונה כוללת של כל העולם הרומי. על כן הוא 'מגייס' לצורך הדיון את כל ספרות הכלכלה העוסקת בעולם היווני-הרומי. דיונו על בעיית הרעב למשל מושפע מחיבורו של פטר גרנסי על בעיות הרעב בעולם היווני-הרומי ומספר מחקרים נוספים שראייתם רחבה וכוללת.⁴ במבוא הוא עוסק גם בעניינים שאין להם קשר ישיר לנושאי הספר,

P.G. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Greco-Roman World*, Cambridge 1988 4

כמו תוחלת החיים (עמ' 7), גידול דמוגרפי (שם) וגודל חלקות (עמ' 8-11). המבוא קצר ביותר, יש בו ביטוי למחקר המודרני של האימפריה ושל ארץ-ישראל, ועם זאת המחבר איננו מנסה לחדש במבוא ואף איננו מביע עמדה מפורשת בעניינים השנויים במחלוקת. בחירת הנושאים המוצגים במבוא איננה תמיד ברורה וסביר שהושפעה מהצורך, הלוחץ על כל מחבר, לצמצם את היקף ספרו. עם זאת הסקירה עצמה טובה והיא מאפשרת לקורא להתעדכן במצב המחקר כיום.

לאחר המבוא פותח המחבר בסדרת דיונים המסודרים בסדר כרונולוגי. כל פרק זמן נדון לגופו ומובאות העדויות על השינויים שחלו בו בבעלות על הקרקע. לעתים העדויות מפורשות ולעתים צריך המחבר לשער מה היתה ההשפעה האפשרית של אירוע מסוים על הבעלות על הקרקעות, וזאת בהתבסס על עדויות ישירות או על ניתוח המצב המשפטי. במהלך הדיונים נשען המחבר רבות על ניתוח המבנה המשפטי באימפריה ששלטה בארץ (התלמית, הסלווקית או הרומית). כך למשל הוא דן בשאלה מה היה מצב הקרקעות בעקבות הסידורים שעשה פומפיוס בארץ. כידוע פומפיוס השתלט על הארץ בעקבות בקשת חסות מטעם שליטיה אך גם לאחר עימות צבאי מוגבל. הוא קבע מי יהיה השליט, קרע מיהודה תבלי ארץ נרחבים, והחליט על שיקום ערים. מאוחר יותר חילק גבניניוס את הארץ לחמש סנהדריות (עמ' 87-93). בכל אלו אין עדות ישירה על שינויים אגרריים. ברם ברור שהחזרת המתיישבים היוונים או החלטה על הענקת מעמד מחודש של פוליס ליישוב קיים חייבו שינויים בחלוקת הקרקעות, והמחבר מנסה להעריך את משמעותם. צורת דיון זו מזמינה השערות חריפות. פסטור מצליח להימנע מהשערות מעין אלו; אדרבה, הוא מבקר הצעות

ועוד 100,000 כור הובאו ממצרים וחולקו מחוץ לגבולות הממלכה.⁶ פסטור מעריך שהאוכל הספיק לכלכלת 69,000-81,000 איש, או 129,000 איש לפי חישוב אחר. החישוב מבוסס על הערכת הצריכה הממוצעת לנפש. להערכת צריכה זו הוא נעזר בנתונים מכלל הספרות הרומית. ייתכן שבמקרה זה היה מקום להעדיף את כמויות המזון הנמסרות במקורות חו"ל. מובן שגם אותן מביא פסטור, אך הוא מעדיף נתונים מהווי החקלאות באיטליה על פני הנתונים המקומיים. מכל מקום לפי המשנה צריכת הדגנים לנפש היא חצי קב ליום⁷ (180 קב או כור אחד לשנה) והורדוס ייבא אפוא מזון עבור כ-80,000 תושבים בלבד. ייתכן, דרך אגב, שהמזון נועד לחלוקה לתושבי ירושלים בלבד, וזה אכן היה מספר תושבי העיר בקירוב.

נושאים אלו ואחרים נדונו כבר בספרות המחקר, אך פסטור מאיר אותם מהזווית האגררית ויש בכך תרומה משמעותית למחקר. מעבר לכך הוא דן בבעיות היסוד של התקופה ולעתים קרובות מציע פתרונות מקוריים או מוסיף ראיות לדרך שהוצעה בעבר.

במהלך הדיון מתעוררות בעיות מתודולוגיות שהיה מקום לרכון לבידור מרוכז. כך למשל היה מקום לדיון מרוכז בשאלת ההסתמכות על מערכת הנהלים והנהגים שבאימפריה כולה. מצד אחד באימפריה שרר חוק מקובל, ולכן מותר להגנית, ולו כהנחת עבודה, שאותו חוק שרר, או לפחות השפיע, גם ביהודה. מצד אחר מתברר כיום יותר ויותר שהממלכות הגדולות שימרו את הנוהג המקומי. כך נהגו השלטונות בכלל, ובתחום האגררי, שבו שוררת שמרנות יתר, בפרט. מתברר למשל שסלווקוס הראשון שימר את המבנה הקרקעי שהיה מקובל באימפריה

6 יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות טו, ט, ג, 314.

7 משנה, פאה ה, ז ומקבילות.

קודמות שאינן נשענות על ראיות מוצקות. כך למשל הוא דן בשינויים האגרריים בעקבות ייסוד האימפריה החשמונאית ומזכיר את טענתו של בצלאל בר-כוכבא שהחשמונאים הורו למו לשטחים הכבושים (או המשוחררים) יהודים מאזור יהודה, שסבל מעודפי אוכלוסין (עמ' 70-71). יש בהצעה היגיון רב, והיא פותרת סדרה של שאלות היסטוריות-חברתיות. ברם צודק פסטור בטענתו כי אין עדיין ראיות המסייעות לה - לרשותו לא עמדו הנתונים מהסקר הארכאולוגי בהר אפרים שיש בהם לאשש הצעה זו. לפי הסקר אכן התחולל באזור יהודה תהליך ברור של גידול אוכלוסין בתקופה החשמונאית. עודף האוכלוסין זרם בחלקו לירושלים והיווה מנוף להתעצמותה, אך סביר להניח שחלק מאוכלוסייה זו עשוי היה להגר לשטחי הממלכה החדשים.⁵ עדיין אין זו ראיה כי התחולל תהליך קולוניזציה יהודית אולם סבירותו גדלה.

פסטור מקדיש דיון גם לרעב בימי הורדוס (עמ' 115-127). הוא מנסה להעריך לכמה אנשים הספיק יבוא המזון שמימן הורדוס. יוספוס מוסר את כמות החיטים שיובאו לארץ (800,000 כור,

5 B. Bar-Kochva, 'Manpower, Economics, and Internal Strife in the Hasmonean State', H. van Effenterre (ed.), *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Paris 1977, pp. 167-195; א' רפורט, 'בעיית הקרקעות כגורם ביחסים הבין-אתניים בארץ-ישראל בתקופת בית שני', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 80-86; ש' אפלבוים, 'מפעל ההתישבות של בית חשמונאי: מניעיו ובעיותיו', שם, עמ' 74-79. לסיכום ראשוני של סקר הר אפרים ראה: I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim: Survey 1980-1987: Preliminary Report', Tel Aviv, Survey 1980-1987: Preliminary Report, pp. 117-183 (1988-1989), pp. 15-16. המסקנות המוצעות כאן מבוססות על ניתוח מפורט של הסקר תודתי לפרופ' פינקלשטיין שאפשר לי לעיין בסקר ולפרסם את המסקנות הנובעות ממנו. דיון מפורט שלי על הנושא מצוי בהכנה לדפוס, ויופיע בספר הסיכום של תוצאות הסקר.

הפרסית. בהענקות הקרקע שלו לעיר בבל הוא פעל כמו מלך ממלכי פרס, ולא כמלך הלניסטי.⁸ במצרים הרומית שרר החוק הרומי, אך במקביל לו היה גם נוהג או חוק מקומי, ואף החוק הדמוטי הקדום לא נעלם עם הכיבוש היווני. בסוריה מקובל היה בצד החוק הרומי גם ספר חוקים סורי-רומי שנכתב בסורית ושיקף את נוהגי המקום. המצב בארץ-ישראל מסובך יותר, משום שלא ברור מה היה הנוהג המקומי. ההלכה המשתקפת מספרות חז"ל היתה מן הסתם אחת המסגרות המקובלות (לא ברור ממתים). באזורים לא יהודיים היה נוהג אחר, אולי נוהג קרוב לספר החוקים הסורי-הרומי. ואולי היתה אף מערכת נהגים נוספת, שהדים עמומים לה מצויים בספרות חז"ל. דוגמאות אחרות לבעיה זו של טיב הנוהג המקומי פזורות בחיבור.

דיונו של פסטור בגזרות הדת בימי החשמונאים ישמש דוגמה לדיון הכרוך בשורה של בעיות מתודולוגיות (עמ' 47-49). בספר חשמונאים נאמר שאדמת בני העיר, או רק זו של שומרי המסורת היהודית, חולקה לקטויקי.⁹ אם נקבל פסוק זה כפשוטו אזי יש להסיק שלירושלים הובאו מתיישבים הלניסטים, קרוב לוודאי אנשי צבא. את אשר אירע בירושלים יש לבחון אפוא על בסיס פעולות התיישבות דומות בתקופה הסלווקית, ויש לומר כי בעיר הוקמה מושבה הלניסטית לכל דבר. ברם כבר בר-כוכבא טען, ובצדק, שהמקור העברי של ספר חשמונאים השתמש במונח עברי כלשהו, ותרגומו לקטויקי

איננו בהכרח מדויק.¹⁰ לפיכך אין בכתוב כל רמז להתיישבות יוונית לפי המודל המקובל בתקופה. זאת ועוד, אם ירושלים היתה פוליס יוונית הרי לא ייתכן שבאותו זמן הפכה להתיישבות צבאית. מכוח שיקולים שונים ובסיוע פסוק מדניאל (יא, לט) מסיק המחבר שהפקעות הקרקע היו מצומצמות, ושרק מתנגדי ההלניזם סבלו מהן. לא כאן המקום לדיון מפורט בנושא. ברם יש להעיר כי מדובר בתקופה קצרה של שנתיים לכל היותר. בימי קדם תקופה כזו לא הספיקה לשינויים מרחיקי לכת. מכל מקום גם אם חוללו השליטים הסלווקים שינויים, הם היו קצרי טווח והמרד החשמונאי ביטלם.

הדיון בהר המלך הוא דוגמה נוספת לדרך הלימוד של המחבר ולבעיות המתודולוגיות הכרוכות בה (עמ' 80-81). כידוע מזכירים המקורות אזור בשם הר המלך שבו היו לינאי אחוזות. כבר שמואל קליין פירש את השם כהר השייך למלך וטען כי מדובר באחוזה גדולה של ינאי,¹¹ אך הוא לא דן במשמעותה האגררית של ההצעה. אפלבאום הרחיב את הטיעון. הוא זיהה את הר המלך באזור שבין צפון יהודה, לוד וכביש טול-כרם-שכם, וטען כי כולו היה אחוזה ממלכתית. זיהוי זה מבוסס בחלקו על זה של קליין, אך הוא מותאם לתפרושת מגדלי השומרון, שאפלבאום קישר אותם לאחוזה הממלכתית. הפירוש שהר המלך הוא אחוזה ממלכתית מפתה במיוחד, משום שהוא תרגום סביר למונח ההלניסטי שהיה מקובל במצרים 'גי בסיליקי', שתרגומו אדמת המלך. מיכאל אבייונה טען שהר המלך הוא כל התחום של טופרכיית יהודה, זו שמאוחר יותר

8 R.J. Weerdenburg et al. (eds.), *De Agricultura: In Memoriam Pieter Willen de Neeve*, Amsterdam 1993, pp. 61-77; idem, 'Land Ownership in Babylonian Documents', M.J. Geller & H. Maehler (eds.), *Legal Documents of the Hellenistic World*, London 1995, pp. 173-245

9 חשמונאים א, כט-מ; חשמונאים ב ה, כב-כו וכן דניאל יא, לט.

10 B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle against the Seleucids*, Cambridge 1989, pp. 438-439

11 הפניות לעמדתו ולעמדות החוקרים המוזכרים להלן ראה בספרו של פסטור, עמ' 80-81.

המונח וכלל חלק מצפון יהודה, ואולי אף את כל החר מצפון לירושלים. כאשר המונח התרחב הוא איבד כבר ממשמעותו המילולית. גם אם העיר כונתה כך משום שהיתה אחוזה ממלכתית, או משום שהיתה בה אחוזה ממלכתית, הרי האזור שכונה הר המלך לא היה בהכרח אחוזה. השם הקדום התרחב ואיבד בכך את פירושו המילולי, כפי שהמונח הר שומרון כבר איננו מבטא היום זיקה לשומרון ההיסטורית, וכפי שהמונח הר בנימין המודרני איננו מוכיח כי שבת בנימין שולט באזור. על כן דומה שכל הניתוח של המונח הר המלך איננו יכול להוביל למסקנות מבוססות.

★

לחיבור שלפנינו אין מסקנות - יש בו סדרת דיונים בסדרת אירועים. בפרק המסקנות הקצר שב המחבר ומדגיש את חשיבותו של הגורם האגררי; המסקנה כמובן נכונה, ובספר יש שימוש בה יותר מאשר ניסיון להוכיחה. הספר מאיר, מזווית מיוחדת, את רוב האירועים הפוליטיים והחברתיים בימי בית שני. הדיון בהם הוא ענייני, שקול, מעודכן ומבוסס וראוי לכל שבת. באופן טבעי יש לקורא המקצועי הערות שונות על המסקנות ועל טיב החומר המובא, אך לא כאן המקום לפרוש את כל ההשגות ובמסגרת זו אסתפק בהערה אחת. המחבר מדבר על אחוזות ממלכה, אחוזות פרטיות ונחלות פרטיות קטנות. ברם אחד המרכיבים החשובים בעולם האגררי הקדום היה אדמת המקדשים. מן הסתם היו למקדשים הפגאניים אדמות, ולפחות חלק מהן הוחרמו על ידי הכובשים החשמונאים. מעבר לכך יש לשקול אם היו למקדש בירושלים אדמות. המחבר נוגע בכך תוך כדי עיסוקו בשאלה אם ירושלים היתה עיר מקדש, ואם נתפסה כל אדמת יהודה כשייכת למקדש. המחבר

כונתה על ידי פליניוס Orine, שמשמעו ההר. יהושע אפרון ומרטין גודמן פקפקו במסורת כולה, ובמיוחד בקשר הספציפי לינאי, שכן זה נזכר רק במסורות מאוחרות בתלמוד הבבלי ושמו חסר במקבילות הארץ-ישראליות.¹² לפיכך מסיק פסטור שאין לראות באזכור הר המלך ראיה לשטחי אחוזה ממלכתית נרחבת של ינאי.¹³

מן הראוי להוסיף ולומר כי אין ספק שהיה מקום בשם הר המלך, ומבחינה זו אין זה משנה מה זמנה של המסורת. היה זה מקום ידוע ומוכר. השם עצמו הוא קדום, ייתכן שנוכח כבר אצל יוספוס, ועל כל פנים הוא מופיע בתוספתא,¹⁴ בקשר למרד בר-כוכבא. הסיפור על עיירות של ינאי בהר הוא כמובן אגדי. יתרה מזו, באותה אגדה מסופר גם על עיירות פרטיות שהיו בהר המלך, של הכוהן הגדול אלעזר בן חרסום, שאף הוא כנראה דמות אגדית. מכל מקום הטענה שכל החר מתואר כאחוזה ממלכתית פשוט איננה נכונה. יתר על כן, כפי שכבר הראה קליין, מבלי שאמר זאת במפורש, מדובר במונח גאוגרפי ששינה את משמעותו. מלכתחילה הר המלך היה שם של יישוב,¹⁵ ואט אט התרחב

12 ראה: בבלי, גטין נו ע"א; והשווה: ירושלמי, תענית (סט ע"א); איכה רבה ב, ק (מהדורת בובר, עמ' נג).

13 לא כאן המקום לדיון ביהוי הר המלך, ברם מן הראוי להזכיר את דעתו של ינקלביץ שהר המלך הוא הרודיון, וממילא ה'מלך' בעל המקום הוא הרודוס. ראה: ר' ינקלביץ, 'הר המלך - הרודיון', קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 23-28. יתר החוקרים, כולל כותב שורות אלו, זיהו את הר המלך בצפון יהודה. היהוי עם הרודיון מבוסס על מסורת מאוחרת (אמוראית) שלפיה ברח חוניו דרך הר המלך למצרים. לעומת זאת מקורות אחרים מזכירים את המקום בויקה לצפון יהודה. ראה למשל: תוספתא, דמאי א, יא (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 46); שם, שביעית ז, יב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 71) ועוד.

14 תוספתא, מעשר שני א, ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 86).

15 שם.

שולל, ובצדק, השערות פרועות אלו. ברם יש מקום לשאול אם היו למקדש ירושלים אדמות. בבבל, בסוריה ובמצרים היו אדמות רבות שייכות לכוהנים, למקדשים ולמלך. ההלכה המקראית והתנאית הגבילה את האפשרויות של המקדש לרכוש קרקעות. אדמה המוקדשת למקדש מוצעת לגאולה או למכירה, וכך נמנעת האפשרות של ריכוז קרקעות השייכות למקדש. ברם אין איסור מפורש על רכישת אדמות למקדש, ואף אין כל ביטחון שהנהלת המקדש הקפידה לשמור על כל ההלכות שנקבעו בבית-

המקדש הקדום. אין צריך לומר שיש מקום לשקול אם ההלכות התנאיות נוסחו ונקבעו כבר בתקופה שבה פעל המקדש. מספר רב של עדויות על רכוש קרקעי של המקדש פזורות בספרות חז"ל ובעיקר במסכת מעילה.¹⁶ לכאורה יש בכך עדות כי אכן היו למקדש קרקעות, אם כי לא בהיקף המקובל במזרח הקדום. כאמור לא כאן המקום לדיון בנושא, ולפיכך נסתפק בהערה כי ראוי לעיין בו מחדש.

16 כגון: משנה, מעילה ג, ה-ט ועוד.